

Неперервна підготовка інженерно-будівельних кадрів повинна відповідати реальній суспільній потребі в них, тобто при розробці державних стандартів стосовно різнорівневої неперервної інженерно-будівельної підготовки, при розробці структури інженерно-будівельної освіти, при оцінюванні її масштабів, при визначенні переліку основних будівельних професій відправною точкою мають слугувати інтереси замовників кадрів, а не інтереси професійного освітнього закладу.

Висновки. Таким чином, у статті визначено основні моменти концепції системи неперервної підготовки майбутнього інженера-будівельника, яка дасть змогу, на наш погляд, впроваджувати на практиці підготовку майбутнього інженера-будівельника в умовах неперервної освіти.

Література

1. Про освіту : Закон України // Інформ. справочник в допомогу молодому лідеру. – Донецьк : Полиграфист, 2000. – 136 с.
2. Кожевников В.М. Наступність профільної школи і вищого навчального закладу (теоретико-методологічний аспект) / В.М. Кожевников. – К. : Педагогічна преса, 2007. – 416 с.
3. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Шкільний світ. – 2000. – 35 с.
4. Педагогический энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
5. Педагогика : учеб. пособ. / [П.И. Пидкасистый и др. ; под ред. П.И. Пидкасистого]. – М. : Высшее образование, 2007. – 430 с.
6. Филатова Л.О. Развитие преемственности школьного и вузовского образования в условиях введения профильного обучения в старшем звене средней школы / Л.О. Филатова. – М. : Лаборатория Базовых Знаний, 2005. – 192 с.

ЯКІВЧУК Г.В.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ У ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА УМОВА ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

У вирішенні проблем гуманізації освіти на сучасному етапі важливого значення набувають принципи гуманітаризації, диференціації та інтеграції, мета яких полягає у формуванні творчої особистості як неодмінної умови й результату навчання та виховання. Вищий навчальний заклад повинен сприяти гармонійному оволодінню майбутніми педагогами базовими основами загальної й професійної культури, готувати кваліфікованих спеціалістів освітньої галузі “до здійснення життєтворчої та культуротворчої місії” [2]. Перспективним напрямом удосконалення професійної освіти є інтеграція, яка повинна знайти свій вияв у якісному переосмисленні й інтенсифікації міжпредметних зв'язків.

Інтеграція як принцип здійснення освітнього процесу ґрунтується на взаємодоповненні різних форм пізнання дійсності, чим і створює умови для становлення багатомірної картини світу й пізнання себе в ньому. Необхідність інтеграції зумовлена не лише значним зростанням обсягу наукових знань, а й важливим завданням сучасної освіти – розвитком суттєвих, природних властивостей молодої людини в їхній єдності й цілісності. Ця обставина є головною детермінантою необхідності інтеграційних процесів в оновленій українській школі, зокрема в підготовці вчителя музики.

Проблемам сучасної інтегрованої освіти присвятили свої наукові пошуки чимало вчених, які розглядали її під різним кутом зору: філософію сучасної інтегрованої освіти, методологічні проблеми інтеграції досліджують у своїх працях Б. Кедров, С. Клепко, Ю. Мальований, О. Сергєєв, М. Чепіков; дидактичні засади інтеграції – М. Берулава, С. Гончаренко, І. Ільченко, І. Козловська,

Г. Монахова, О. Савченко; інтеграцію у ступеневій освіті досліджував Ю. Жидецький та ін.; питання інтеграції загальної і професійної освіти – М. Берулава, Ю. Тютюнников; внутрішньопредметну інтеграцію педагогічних знань – В. Загвязинський; інтеграцію змісту початкової освіти – Л. Федотова.

На вивчення взаємозв'язку предметів художньо-естетичного циклу як однієї з ефективних умов виховання молоді спрямовують увагу українські дослідники: з питань шкільної мистецької освіти – Т. Крижанівська, Л. Масол, Н. Миропольська, Л. Савенкова, Г. Шевченко, професійної – О. Бузова, Н. Карпова, Л. Кондрацька, Г. Падалка, О. Рудницька, О. Соколова, Т. Стратан, О. Щолокова. Їхні наукові здобутки стали новим етапом досліджень у галузі художньо-естетичного виховання й основою для подальших розробок проблеми розвитку загальної та професійної освіти в Україні, зокрема в дисертаційних дослідженнях щодо впровадження взаємодії різних видів мистецтва в навчальний процес вищої школи (Л. Арчажнікова, О. Оніщенко, В. Орлов, Г. Падалка, О. Рудницька, Т. Стратан, Н. Швець, С. Швидка, О. Щолокова та ін.).

У науково-методичній літературі проблема інтеграції мистецьких знань розглядається в різних аспектах, а саме: акцентується значний педагогічно-виховний потенціал інтеграції мистецтв (Ю. Фохт-Бабушкін, В. Ражніков, О. Рудницька, О. Ценко); досліджуються питання взаємодії різних видів мистецтва в педагогічному процесі (Л. Ващенко, Н. Карпова, Т. Крижанівська, Л. Масол, О. Мелік-Пашаєв, Т. Пеня, Г. Рижова); осмислюються завдання професійної художньо-естетичної підготовки вчителів (Т. Рейзенкінд, Л. Рапацька, О. Шевнюк, О. Щолокова); розкриваються шляхи впровадження інтегративних процесів у системи викладання окремих мистецьких дисциплін (М. Бонфельд, Г. Падалка); класифікуються рівні інтегративних зв'язків між предметами художнього циклу (В. Невєров, Г. Шевченко).

Важливість таких підходів полягає в тому, що в мистецтві, художньому образі сконцентровані всі аспекти людських відносин і переживань. Мистецтво впливає на формування світогляду, вибір системи ціннісних орієнтацій та ідеалів перетворення внутрішнього світу людини, сприяє гуманізації її соціальної поведінки. Інтеграція мистецтв допомагає досягнути різноманіття людського буття, розкрити цілісну картину світу.

У сучасній педагогіці використовуються характеристики інтеграції, наявні в інших галузях, які пропонують різні визначення поняття “інтеграція”.

У філософії інтеграція розглядається як процес або дія, що має своїм результатом цілісність; об'єднання, з'єднання, відновлення єдності [13, с. 576].

“Соціологічний енциклопедичний словник” визначає “інтеграцію” як процес, результатом якого є досягнення єдності й цілісності, узгодженості всередині системи, заснованої на взаємозалежності окремих спеціалізованих елементів [12, с. 488].

У міждисциплінарному словнику термінології В. Онушкіна та Є. Огарьова “інтеграція” розглядається в контексті проблем безперервної освіти і трактується як процес і результат взаємодії відокремлених структурних елементів якої-небудь сукупності, що приводить до оптимізації зв'язків між ними і до їх об'єднання в одне ціле, тобто в єдину систему, що володіє новою якістю і новими потенційними можливостями [8, с. 66].

“Тлумачний словник сучасної української мови” визначає “інтеграцію” як доцільне об’єднання та координацію дій різних частин цілісної системи [1, с. 401]. З одного боку, інтеграція порушує утворену єдність, з іншого – відновлює її, але вже на вищому рівні. З погляду діалектики, інтеграція характеризується як взаємопроникнення елементів, що перебувають у розрізненому стані, але мають при цьому первісну генетичну спорідненість, горизонтальні та вертикальні зв’язки між науками, видами мистецтва, уявленнями про світ тощо.

Сукупна представленість визначень поняття інтеграції в різних галузях знань дає можливість позначити такі сутнісні позиції в його трактуванні:

- інтеграція як двоєдине явище має двоєдину природу і є, з одного боку, процесом, а з іншого – результатом;
- інтеграція як стан цілісності має такі якісні характеристики, як взаємопов’язаність, взаємодія та взаємопроникнення, взаємозалежність, взаємосприяння й взаємопереплетення;
- інтеграція як процес – це злиття в єдине ціле раніше диференційованих елементів, що призводить до нових, якісних і потенційних можливостей цієї цілісності, а також змін властивостей її елементів;
- інтеграція є функціональною умовою існування й рівноваги системи, а також механізму її розвитку.

Отже, інтеграція в широкому розумінні – це процес становлення цілісності, взаємопроникнення елементів одного об’єкта в структуру іншого, наслідком якого є не просто їхня сума, не поліпшення якості обох об’єктів, а новий об’єкт з новими властивостями [4, с. 13].

В освітньому процесі інтеграція виявляється в перетворенні всіх компонентів освітньої системи завдяки створенню освітніх комплексів інтегративного типу; розробці інтегрованих навчальних програм, курсів, навчальних занять тощо. У педагогіці це ще й процес зближення та зв’язку наук, що відбувається водночас з процесами їхньої диференціації, тобто виявлення закономірностей з елементами змісту навчання та встановлення їх системної цілісності на основі закономірних зв’язків між ними.

Художньо-педагогічна діяльність учителя має інтегративну природу, яка визначається, по-перше, діалектикою її співвідношення із загальнопедагогічною діяльністю; по-друге, специфікою вирішення завдань виховання школярів засобами різних видів мистецтва. Необхідність розглядати музичний твір не ізольовано від художньої культури, а в її контексті, вимагає від майбутнього вчителя-музиканта залежно від теми уроку широкого діапазону художньо-психологічних, музично-теоретичних, культурно-художніх знань, умінь аналізу й інтерпретації соціально-історичних фактів, культурно-художніх явищ тощо. Саме тому нагальна необхідність у фахівцях з поліхудожньою освітою зумовлює пошуки нових підходів до їх підготовки й навчання. Вирішення цієї проблеми полягає в переході системи навчання від підготовки вузького спеціаліста-предметника до формування особистості вчителя із широким художнім світоглядом, гуманітарним обсягом знань, високими ціннісними орієнтаціями в різних галузях мистецтва. В основі цієї складної роботи лежать процеси розвитку цілісного сприйняття та осмислення художніх явищ, дієвою силою та результатом яких може виступати інтеграція мистецьких знань і знань з інших предмет-

них галузей, оволодіння майбутніми спеціалістами системою інтегрованих знань, умінь та способів діяльності.

Між тим у вищих навчальних закладах студентам музично-педагогічних факультетів, факультетів мистецтв викладають предмети з різних галузей наукових знань: суспільних, культурологічних, спеціально-фахових, загальнопедагогічних тощо, які майбутні вчителі часто не в змозі інтегрувати в цілісну систему й тим більше використати у власній педагогічній діяльності.

На думку багатьох учених, в інтегрованому змісті закладено значно більше можливостей для формування альтернативного мислення учнів, яке стає вільним в оцінюванні фактів і подій, а навчальний процес, побудований за інтегративним змістом, вирішує суперечності, які наявні в освіті між гуманітарною й природничонауковою галузями. Взаємопроникнення культур приводить у дію образно-емоційний чинник навчального процесу, пронизує раціоналістичну сферу навчання. Цілісне сприйняття світу досягається “включенням” та взаємодією різних механізмів пізнавальної діяльності учнів. З’являється можливість засобом сполучення та злиття образно-емоційного й логічного компонентів створити інформаційне й емоційно ущільнене середовище [4, с. 81–82].

Актуальність проблеми пошуку раціональних шляхів інтеграції різних дисциплін у підготовці майбутніх учителів посилюється також у зв’язку з інтеграційними процесами, які відбуваються в Західній Європі в останні десятиріччя та спрямовані на створення загального стандарту вищої освіти.

У фундаментальних працях з методики виховання особистості вчителя, зокрема вчителя музики, проблеми інтегративного потенціалу музично-фольклористичної освіти розглядаються як незначна складова. На сьогодні теоретично розроблені основи міжпредметних зв’язків, професійної орієнтації та професійної спрямованості формування вчителя на основі комплексного вивчення різновидів мистецтв. Однак інтегративні зв’язки музичного фольклору та дисциплін суспільного, психолого-педагогічного, культурологічного циклів є малодослідженими як у змістовному, організаційному, так і в методичному аспектах.

Курс “Український музичний фольклор” (далі – УМФ) у гуманітарно-педагогічних ВНЗ, зберігаючи своє загальноосвітнє значення, має ряд специфічних особливостей: знання та вміння студентів конкретизуються, доповнюються та розвиваються, дають можливість зрозуміти й осягнути світ у його природній цілісності.

Український фольклор є частиною музичного мистецтва, а його мистецький, виховний, творчий потенціал дає широкі можливості використання інтеграційних зв’язків у змісті різних дисциплін. Це зумовлено зокрема, і природою фольклору, який є синтетичним видом мистецької діяльності, оскільки фольклорні дійства (обряди, звичаї) поєднують у собі музику (пісні, танці, інструментальну народну музику), пластичні рухи (хороводи, пісні-танці, пісні з елементами рухів), художнє оформлення (костюми, декорації), слово (тексти пісень), драматургію (сюжетні танці, фольклорні вистави).

Крім того, взаємодія мистецтв у межах українського музичного фольклору надзвичайно різноманітна – від елементів інтеграції пісні й танцювальних рухів у хороводах, до інтегрованих форм, якими є інсценізація пісні чи діалогів до фольклорного дійства, у якому види мистецтва постають в інтегрованій єд-

ності (обрядові вистави, наприклад, Вертеп, Меланка, Коза тощо). Отже, первісно інтеграція, зокрема мистецтв, закладена в самому фольклорі.

Феномен фольклору полягає в тому, що це – художньо-історичне відображення дійсності та життя людини на побутовому рівні. А отже, у його інтерпретації важливу роль відіграє широкий спектр знань з різних галузей, які не викладаються в межах одного предмета або навіть одного циклу предметів – історичні й географічні відомості, культурологічні знання, народна педагогіка, знання рис психології різних поколінь українців, народознавчі аспекти тощо.

Однак для глибокого й фундаментального осягнення та розуміння фольклорних явищ, “проживання” традицій, проникнення духом минулих століть, психології людей є необхідними ще знання та розуміння багатьох інших дисциплін. А. Іваницький підкреслює, що специфіка фольклору, а також ті нашарування, які сталися протягом багатьох тисяч років розвитку суспільства, роблять неможливим вивчення його однією якоюсь дисципліною або дослідження за якоюсь однією методикою. Тому фольклор вивчають також історія (події та ознаки епох), літературознавство (поетика, віршова форма, тематика, стилістика), етнографія (обряди, традиції, звичаєвість, громадський побут), психологія (національний характер і творчість, мислення, у тому числі музичне), філософія (світогляд), етика (моральні принципи), хореографія (народний танець) та багато інших дисциплін [3, с. 67–68].

Знання про фольклор, не підкріплені глибокими пізнавальними процесами, не пережиті емоційно, – мововартністі. І. Земцовський підкреслював, що, сприймаючи фольклор, слухачка аудиторія ніби відчуває себе співучасником автора-виконавця, сприйняття тут – своєрідний варіант реального виконання. І оскільки будь-яка пісня традиційного фольклору “приспосовує” до себе кожного слухача, у процесі її слухання сприймається вже не стільки сам текст, скільки його підтекст [4, с. 64]. Цим можна пояснити те, чому фольклор має такий величезний вплив на інтелектуальний, емоційний розвиток особистості, на виховання її особистісних якостей: емпатії, креативності, рефлексії. Із цього приводу О. Рудницька зауважує: “...творча глибина мистецьких творів криється у здатності осмислювати людський досвід на такому рівні, на якому він одночасно виявляється і як універсальна загальність, і як неповторна індивідуальність, завдяки чому стає можливим залучити до світу художньої реальності кожен людину” [9, с. 58]. Це великою мірою стосується українського фольклору.

Знання багатьох дисциплін, які мають інтегративні зв’язки з фольклором, дають змогу особистості зрозуміти її нерозривну єдність безпосередньо з рухом життя (наприклад, через знання історичної народної пісні – знання історії країни; відчуття прекрасного (народного мистецтва) до розуміння філософсько-естетичної категорії – цінність), дає змогу людині осмислити світ, його сутність. Дослідниця Ю. Ледняк зазначає, що фольклор є одним із регуляторів суспільної свідомості завдяки тому, що, по-перше, сам виступає як соціальна цінність; по-друге, відображає ідеї про прекрасне, належне, справедливе, а також ідеали, норми, оцінки і сприяє їх формуванню [6, с. 6].

Така особливість українського музичного фольклору зумовлює специфічність підготовки майбутніх учителів музики й вимагає пошуку таких форм, технологій, які б були адекватні інтегративній природі музичного фольклору та мали інтегрований характер.

Наше дослідження ґрунтується на класифікації рівнів інтеграції в контексті мистецької освіти, запропонованої О. Рудницькою [10, с. 108]:

- інтерпредметний (у межах одного предмета – курсу “Український музичний фольклор”);
- міжпредметний (у межах одного циклу дисциплін – мистецького);
- метапредметний (у межах різних циклів дисциплін), оскільки процес формування творчої особистості відбувається в комплексі предметів різних циклів.

У межах циклів дисциплін інтегративний підхід реалізувався через:

- вибір мистецтва, зокрема українського музичного фольклору, як домінуючого виду мистецької діяльності, як основи для вивчення інших видів мистецтв, пізнання їх загальних закономірностей і специфіки;
- оволодіння майбутніми вчителями музики інтегративними знаннями у курсі “Український музичний фольклор” та способами інтегрованої практичної діяльності (інтегративною технологією роботи з фольклорним матеріалом) на практично-лабораторних заняттях на основі інтеграції знань з циклів предметів суспільних, культурологічних, психолого-педагогічних, мистецьких дисциплін;
- визначення основних навчальних тем теоретичних (лекційних) і практичних занять, що проводяться на основі інтеграції фольклору і змісту різних циклів предметів;
- збагачення змісту дисциплін інших навчальних циклів за рахунок введення на міжпредметній основі матеріалу з теорії, історії української народної музичної творчості, використання зразків народної музики;
- проведення позаурочних заходів, що передбачають створення інтегративного фольклорного поля “міжгалузевої інтеграції” (вибір сюжету, жанру, стилю структури обрядового дійства як основи для інтеграції мистецтв та змісту предметів різних циклів).

Означені рівні інтеграції реалізуються через:

- інтерпредметний рівень – розуміння фольклору як домінуючого виду музичної діяльності (у різних її формах), як основи опанування різними видами мистецтва на засадах їх інтеграції через різні види мистецької діяльності (музичної, хореографічної, театральної тощо) на заняттях УМФ. При цьому визначаються основні навчальні теми та тематика теоретичних і практично-лабораторних занять, які побудовані на основі інтеграції;
- міжпредметний рівень – вибір сюжету, стилю, жанру, структури обрядового дійства як основи для інтеграції різних видів мистецтва, що реалізується в ході позаурочної роботи, проведення днів поглибленого вивчення теми чи проблеми; вибір засобу художньої виразності як основи для інтеграції мистецтв (наприклад, поняття ритму, гармонії в музиці, хореографії, поезії тощо);
- метапредметний рівень – збагачення змісту дисциплін інших циклів (суспільних, культурологічних, психолого-педагогічних, фахових) за рахунок введення на інтегративній основі матеріалу з теорії та історії української народної музичної творчості, використання українських народних пісень та танців як дидактичного матеріалу тощо; передбачає інтеграцію в межах різних циклів дисциплін: суспільних, культурологічних, психолого-педагогічних, фахових.

Нами виділено основні блоки дисциплін, зміст яких інтегрується зі змістом курсу “Український музичний фольклор”:

- дисципліни суспільного циклу (“Філософія”, “Історія України”, “Етика та естетика”, “Релігієзнавство”);

- дисципліни психолого-педагогічного циклу (“Психологія”, “Педагогіка”, “Основи педагогічної майстерності”, “Зміст та форми позакласної роботи”);
- дисципліни культурологічного циклу (“Українська культура”, “Зарубіжна культура”, “Народознавство”, “Українська література”, “Культурологія”);
- дисципліни спеціалізованого (фахового) циклу (теоретичні: “Українська музична література”, “Музична педагогіка”, “Музична психологія”, “Аналіз музичних форм”, “Хорознавство”, “Історія музики, історія музичної освіти і виховання” тощо і предмети практичної підготовки: “Основний музичний інструмент”, “Вокальний клас”, “Диригування”, “Аранжування”, “Сольфеджіо”, “Хореографія” тощо).

Реалізація міжпредметного та метапредметного рівня інтеграції відбувалась на основі інтеграції змісту курсу УМФ зі змістом предметів названих вище курсів. Розроблена система інтегрованих занять, що мала на меті вироблення в майбутніх вчителів музики системи знань нової якості – інтегрованих знань і вмінь, способів діяльності, яких, на думку О. Олексюк [7, с. 118], не можна досягти стихійно, а слід цілеспрямовано формувати в процесі підготовки музиканта-педагога.

У результаті інтеграції змісту курсу УМФ зі змістом дисциплін інших циклів у майбутнього вчителя музики формуються знання:

- природи художньої творчості й особливостей художньо-естетичного сприймання особистості;
  - про шляхи використання здобутих знань у галузі мистецтва, зокрема фольклору, у навчальному й виховному процесі роботи з учнями;
  - характеристики виховних ідей засобами мистецтва, зокрема фольклору.
- Уміння:
- визначати специфіку фольклору і його основні функції;
  - аналізувати суспільну, художню, педагогічну цінність різних жанрів і видів мистецтва, зокрема фольклору;
  - простежувати вплив педагогічних і виховних ідей у творах мистецтва й музичної народної творчості;
  - оцінювати й відбирати художньо-естетичноцінні твори різних жанрів і видів;
  - застосовувати художньо-естетичний аналіз-інтерпретацію творів УМФ у навчально-виховній діяльності.

Результатом використання інтеграційних зв’язків є реалізація такого напрямку в науці, як синергетика, яка вивчає процеси самоорганізації структур різної природи. Виходячи зі спільності законів самоорганізації на рівні природи, суспільства й людини, синергетика виходить на важливу світоглядну проблему – проблему пошуку людиною свого місця в самозмінюваному світі. Синергетичний підхід, як підкреслює професор філософії І. Предборська, передбачає побудову педагогічного процесу на принципі цілісного бачення світу [9, с. 124]. Саме такою є мета методики інтеграційного навчально-виховного процесу: цілісне сприйняття суспільних процесів, з одного боку, та через принцип особистісного сприйняття – з іншого. Останній передбачає розгляд подій, фактів з позицій особистісної співпричетності, тобто з таких позицій, які відображали б індивідуальне світосприйняття, глибину особистих уболівань, виявили б почуття відповідальності, сприяли б формуванню власної думки [9, с. 125], а отже, створю-

вали б умови для виховання особистості майбутнього вчителя, який має власну позицію, може творчо та професійно виконувати свою виховну місію.

Висновки. Таким чином, усі зазначені рівні інтеграції спрямовані на підготовку майбутнього вчителя музики у взаємодії суспільної, культурологічної, психолого-педагогічної та фахової підготовки. Знання, уміння, навички, набуті студентом у процесі навчання, стають його власними цінностями, що є важливим фундаментом у формуванні особистості вчителя музики.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
2. Концепція заг. серед. освіти (12-річна школа) // Початкова школа. – 2002. – № 2–3.
3. Іваницький А.І. Українська музична фольклористика (методологія і методика) : навч. посіб. / А.І. Іваницький. – К. : Заповіт, 1997. – 392 с.
4. Іванчук М.Г. Інтегроване навчання: сутність та виховний потенціал / М.Г. Іванчук // Виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання. – Чернівці : Рута, 2004. – 360 с.
5. Земцовский И.И. Теория восприятия и этномузыковедческая практика / И.И. Земцовский. – М. : Сов. Музыка, 1986. – № 3. – С. 62.
6. Ледняк Ю.В. Педагогічний потенціал фольклору Східного регіону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки” / Ю.В. Ледняк. – Луганськ, 2002. – 20 с.
7. Олексюк О.М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва: навч. посіб. / О.М. Олексюк, М.М. Ткач. – К. : Знання України, 2004. – 264 с.
8. Онушкин В.Г. Образование взрослых : междисциплинарный словарь терминологии / В.Г. Онушкин, Е.И. Огарев. – СПб. ; Воронеж : РАОИОВ, 1995. – С. 66.
9. Педагогічна спадщина М.М. Дарманського в контексті сучасних реалій : матеріали Перших педагогічних читань пам’яті М.М. Дарманського (11 квітня 2006 р.). – Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ ХГПА, 2006. – 152 с.
10. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. / О.П. Рудницька. – К., 2002. – 270 с.
11. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. / О.П. Рудницька. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2005. – 360 с.
12. Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / [под ред. Г.В. Осипова]. – М. : ИНФРА : НОРМА, 1998. – 488 с.
13. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 1997. – С. 576.